

Kiss László

Horvát József (1794–1849), az első vidéki orvos akadémikus hozzájárulása a Tudós Társaság nyelvművelő céljának eléréséhez

Bár a nyelvművelő intézménynek szánt Tudós Társaság eszméje a felvilágosodás korában megszületett, a megvalósulás útjára csak a romantika korában lépett, gróf Széchenyi Istvánnak a pozsonyi országgyűlésen 1825. november 3-án tett felajánlását követően (Sötér 1975: 10). A célkitűzésnek megfelelően a Tudós Társaság Igazgató Tanácsát a tagok válogatásánál az a fő „tekintet” vezérelte, hogy „rendes taggá tudományáról s különösen magyar nyelven kiadott munkái által esmeretes író” választassék (Juhász 1985: 245–246). A Tudós Társaság 1830-ban hat osztállyal kezdte meg működését – ezek egyike a természettudományi osztály négy rendes taggal:

Helybéliek:

- Gebhardt Ferenc, orvosdoktor s a pesti M. Kir. Universitátsnál a terápia professzora.
- Bugát Pál, orvosdoktor, a pesti M. Kir. Universitátsnál professzor.

Vidékiek:

- Horvát József, nemes Hont vármegyei rendes orvosa.
- Balásházy János, ns. Zemplén vármegyei alszolgabíró. (i. h. 249).

A helybéli (pesti) tagokat nem kell bemutatni: Gebhardt – így helyes – Xavér Ferenc (1790–1869) az *Útmutatás az orvosi gyakorlásra...* (1827) és *Különös orvosi nyavalyák és gyógyítás-tudomány I-II* (1828–1838) című munkáival, Bugát Pál (1793–1865) pedig *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonásai* (1828) című művével volt „esmeretes” író. Természetesen Balásházy János (1797–1857) sem alszolgabírói „rangjával” érdemelte ki a tagságot, hanem az 1827-ben Kassán kiadott *Gyűjtemény a juhtenyésztésről I-II.*, illetve az 1829-ben, Sárospatakon megjelent *Tanátlatok a magyarországi mezei gazdák számára* című „gazdasági tudományi munkáiért, melyekben egyszersmind földijeinek a vesztelésből felriasztása iránt sikeresen emelt szót” (Tilkovszky 1970: 29).

No, de ki volt Horvát/Horváth József? (Könyvei címloldalain a Horvát változat szerepel, ezért ragaszkodunk mi is ehhez). 1830-ban már Horvát is „esmeretes író”. Két nagynevű pesti kollégájával ellentétben, könyveivel nem az orvostanhallgatók képzését kívánta szolgálni. Ízig-vérig népnevelő/egészségnevelő volt, a XVIII. század második felében kibontakozó egészségügyi felvilágosítás, népnevelés méltó folytatója (Füsti Molnár 1983: 129). Nem törekedett eredeti (szak)munkák írására. A Tudós Társaság célkitűzésével egyetértésben a jeles külföldi, elsősorban német munkák magyarra fordításával szolgált a kettős célt: a „nyelvművelést” – ez a szó szerepel az Akadémia alapító okiratában is (Bószé 2013: 53) – és a nép felvilágosítását. Fordítói tevékenységének indítékait saját maga fogalmazta meg:

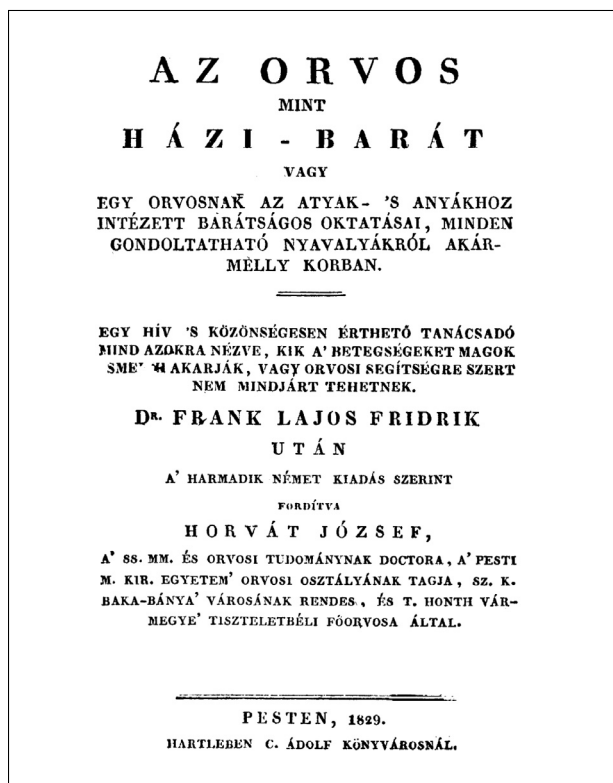
„Édes Honnom virágzásáért és legszebb Nyelve terjedéséért már gyenge koromtól fogva bennem kiolthatatlan lánggal égő szeretetemnek munkás kinyilatkoztatását az irántam mostohább sors sem gátolható, egészen gyáva vesztéglésre nem kényszeríthet. Bizonyosságul itt is egy, olyan Férfiú munkáját mutatom be dicső Nemzetemnek hazai nyelvünkön, akinek Neve az orvosi tudós Világ Egén már régóta ragyogva tündöklök, s ennél fogva az én dicséretemre éppen nem szorult. Vajha szent czélobat, Hazám javát, boldogulását, ez által is mennél hathatósabban eszközölhetném, amelyre nézve teljes erővel törekedni véglegeltemig legkedvesb feltett szándékom, - és minden hazafinak elmelölözhetetlen szent kötelessége. Báthon Mind Szent Havában 1829 Dr. H. J.” (Horvát 1830: A Fordító Előszava).

A könyv eredetijét a bécsi L. A. Göllis (1764–1827) írta „kezdő anyák számára”. A könyv mottója – Nem sok gyermek születik betegen a világra. Az egészségesen szülöttet a rossz nevelés teszi beteggé – világosan utal a népnevelés, a felvilágosítás fontosságára. Hiszen nincs az emberi életnek még egy olyan szakasza, amely annyira a babonák, előítéletek, tévhitek melegágya lenne, mint a világrajövetel és az azt követő csecsemőkor. Nem célunk a *Javallatokban* foglaltak bemutatása,

csupán nyelvi szépsége miatt idézzük a szoptatásra buzdító sorokat: „A bölcs Természet az asszonynak említi nem a buja szemek legeltetésére, hanem egy sokkal szebb s főbb végre rendelé; arra teremté t. i. hogy mindenik a maga méhéből származott ártatlan Valót, mellynek anyjává lett, azokból híven táplálja” (Horvát 1830: 67).

Horvátnak nem ez volt az első könyve, amely az Igazgató tanács „tekintetét” maga felé fordíthatta. Már 1829-ben megjelent az *Orvos mint Házi-barát...* című „magyarítása”. A könyv szerzője L. F. Frank (1767–1836) württembergi királyi udvari seb orvos, a fordítás alapjául szolgáló 3. kiadás előszavában hangsúlyozta a könyv – mai szóhasználattal élve – megelőző, preventív szemléletét. S ha a megelőzés, az egészség fenntartását elősegítő „közönséges regulák” betartása ellenére is betegség jelentkezik, annak otthoni, illetve az orvos „érkeztéig” való ellátására 19 fejezetben kap tanácsot az olvasó. A könyv modern szemléletét tükrözi az „asszonyi nyavalyák”, illetve a „gyermeki nyavalyák” külön-külön fejezetben való tárgyalása. Nem hiányzik a könyvből az egészségnevelés hőskorának fő témája, a „Szerencsétlenségbe hirtelenül esetekkel való bánás” sem. S hogy a könyv valóban „házibarát” lett, arról – a hasonló arculatú munkáknál az idő tájt még szokatlan – gyors, 1830-as második kiadása is tanúskodik.

Még nagyobb közönségikert aratott – mai szóhasználattal bestsellerré lett – egy másik, 1829-ben megjelent könyve is. Ez a kötet a nemi felvilágosítás magyarországi előfutárjának tekinthető (Kiss 1994: 182). Érdeemes idézni a könyv teljes címét:

„Tanácsadó az Elhálás előtt, alatt s után az az Rövid Utasítás, miként kelljen az elhálást úgy gyakorolni, hogy az egészségnek ne ártson, és szép, egészséges és erős gyermekeket lehessen nemzeni”.

A német eredetű G. W. Becker írta. A szerző kijelenti, hogy „a nemi közösülés a legfontosabb, vagy legalább egy legfontosabb munkálkodás, mellyre testünk állati gazdálkodása rendeltetett” (Horvát/Becker 1830: 48). Ezért „nem szabad azt igen korán kielégíteni”, csak a „test tökéletes érettsége, erejének teljes kifejtődése” után, s akkor is „vele mindég csak képesint kell élni” (i. h.). Fontos továbbá, hogy „a gyönyörködés ne hebehurgyán, ne hamarkodva történjék” – mert így csak az egyik fél jutna „éldezethez” (élvezethez). Mindkét „Házias Félnék” megegyezésére van tehát szükség, „melly szerint az egyik Fél a gyönyörködéskor mind addig mérsékli magát, míg önnön gerjedelmének tüze a másikra is egészen elhat” (Horvát/Becker 1830: 50). Nos, a mai szexológiai felvilágosítás nyelve talán modernebb, tudományosabb, ám a Horvát-féle „magyarításnál” aligha szebb, ízesebb.

Vonatkozik ez a könyv második szakaszára is, amely azzal a sajtóosan emberi kérdéssel foglalkozik: milyen helyzetben, minő fekvésben kelljen az elhálást véghezvinni. „Csak ő – értsd: az ember, K. L. – kérdezhete ilyesmit, ő, aki mindenben okoskodik” (i. m. 53) – magyarázza szerzőnk. Rögtön le is szögezi: „Az a testhelyzet való az embernek, mely az elhálás célját – tehát a gyermeknemzést – legjobban szolgálja.” A konkrét helyzet leírása helyett azonban meglepő állítás következik: „A természet legelőzőbb helyzet az, amely leginkább szokásban vagon” (i. h.). Valószínű azonban, hogy a fantáziadús ember már a XIX. században sem elégedett meg azzal, ami „szokásban vagon”, mert a derék Becker doktor is felsorol néhány, a szokástól eltérő elhálási testhelyzetet. S mint hozzászól: „...mint Orvos nem mondhatok egyebet ellene, mint hogy a kényesség vagy finom ízlés általa megsértődik...” (i. m. 55). Ma már csak mosolygunk e sorokon, ám közel kétszáz évvel ezelőtt – s ráadásul piarista múlttal – Horvátnak jó adag merészségre is szüksége volt tanácsadója megjelentetéséhez (Kiss 1988: 398).

Az „elhálási” tanácsadóból – tudomásunk szerint – nem lett még egy kiadás, ám található egyéb jele a sikernek. Közel száz év múltán a magyar nyelv nagymestere, Móra Ferenc, a szegedi Somogyi Könyvtárnak őre, így írt *Az első akadémikusok* című dolgozatában Horvátról:

„Sok orvosi munkát írt, s azok közt van egy fiatal házasoknak való tanácsadó is, amelyet most aligha koszorúzna meg az Akadémia. Megvan az én könyvtáramban is – mármint Szeged városában –, és a százhuszezer kötetes nagy kriptában ez a legerongyoltabb könyv. Látzszik, hogy igen kedvelt olvasmány volt a maga idejében, s gondolom, ma is az lenne” (Móra 1980: 483).

1830-ban a már említett Frank-fordítás második kiadásán és a Gölis-féle gyermeknevelési javallatok mellett még két Horvát-munka került ki a pesti Hartleben C. Adolf „könyv-

táros” műhelyéből. A Dr. Stéger Nepomuk Jánosnak, „nemes szívű barátjának és tisztársának” ajánlott – Stéger volt Hont vármegye első főorvosa, Horvát a másod – egyik kis kötet szerzője Dr. J. Wendt volt. Címe: *A Bujakórság vagyis vénusi nyavalya a maga egész kiterjedésében és minden formájában* – egyértelműen utal a könyv témájára. Mert bár az „elhálási tanácsadóban” Horvát több ízben is hangsúlyozta, hogy elhálás alatt a házafelek közösülését érti, a valóság már akkor is eltért a „papírfomatól”. S ez az „eltérés” gyakran járt következménnyel: a vénuszi nyavalyával, azaz a szifilisz (vérbaj) nevű betegséggel. Horvát sikerévének, 1830-nak utolsó könyve a *Tanácsadó mindazokra nézve, akik az aranyérben kisebb vagy nagyobb mértékben szenvednek* címmel jelent meg. Az ismét csak németből, F. Richtertől áttültetett könyvecske értéke a megelőző szemlélet, azon „véd-rendszabások” leírása, amelyek e „közönségesen elterjedt nyavalyától” megóvhatják az olvasót. S talán nem minden célzás nélküli a kötet ajánlása – Tekintetes Nemes Hont Vármegye hazafilelkű Rendeinek –, hiszen éppen az elpuhult, elhízott, eszem-izomot kedvelő nemesek szenvedtek leginkább a könyv címében szereplő kórban.

Az ismertetett könyvei alapján volt 1830-ban Horvát „esmeretes író”. Az óhatatlanul felmerülő kérdést – „miképp érdekelhette ki Horváth, merő áttételek, s nem is a tudomány előmenetelére ható rendszeres alapmunkák, hanem nagyobb részt oly tudományról írt vásári népszerű iratok áttételei által” (Toldy 1851: 125) az akadémiai tagságot –, elsőként a legilletékesebb, a Tudós Társaságnak 1835-től 1861-ig „titoknoka” (titkára), a maga is orvos Toldy (Schedel) Ferenc tette fel a Horvátról elmondott emlékbeszédében. S ugyanő, ugyanakkor adta meg a választ is: 1830-ban a „természeti tudományok” paragon heverték. Ennek ellenére az akadémia természettudományi osztályában is meg kellett indítani a tevékenységet, mégpedig azzal, amivel lehetett: „meghonosítással” (azaz fordításokkal). „Így történt, s történt igen természetesen, hogy Horváth József orvosirodalmi munkássága tekintetéből 1830-ban a kombinációból ki nem maradhatott: tárgy-avatottsága, nyelvési és stílistai akkor nem közönséges ügyessége arra teljesen képesítették” (i. h.).

Horvát tehát elsősorban könyvei magyar nyelvezete révén került a „kombinációba”. Hogy ez mennyit nyomott a latban, arra közvetett példával szolgálhatunk. 1830-ban „esmeretes” író volt például id. Lenhossék Mihály (1773–1840), korának egyik legképzettebb orvosa, kinek 1816–1818 közt kiadott ötkötetes, latin nyelvű *Physiologia medicinalis* (Orvosi élettan) című művét a birodalom határain túl is ismerték. Ez valódi, a Toldy által hiányolt „rendszeres alapmunka” volt. Az Igazgató Tanács tagjai előtt azonban volt egy nagy „hibája”: nem magyar nyelven született meg. Valószínűleg ez lehetett a fő oka annak, hogy a pesti orvosi kar professzora, az ország „első orvosa” (protomedikusa) sem 1830-ban, sem később nem lett az Akadémia tagja (Kiss 1998: 311).

Ami Horvát akadémiai munkásságát illeti – a pillanatnyilag birtokunkban levő adatok alapján –, nem sokról számol-

hatunk be. 1831-ben a Tudós Társaság négy bizottságából a „jutalom kérdés sorsára, s az esztendőnként kijött magyar könyvek megítélésére” alakított „kiküldöttség” tagjává választották, osztálybeli társával, Balásházyval együtt (Juhász 1985: 255). A Tudós Társaság készülő *Magyar tájszótárhoz* szülőmegyeje, Vas tájszavait küldte be (Gáldi 1957: 496). 1837-ben az Akadémia természeti gyűjteményét gazdagította „egy physiologiai tekintetben ritka nevezetességű monstrummal” (Tudománytár 1837: 115). E rövid hírből nem deríthető ki, milyen „torzszülöttről” van szó. Leggyakoribb fajtájuk az összenőtt ikrek, ám a magyarországi összenőtt ikrek felsorolásában nem szerepel Horvát „küldeménye” (Varjassy–Métneki 2008). Ugyancsak 1837 augusztusában a Tudós Társaság könyvtárának ajándékozta addig megjelent munkáinak egy-egy példányát, illetve egy Lőcsén 1684-ben kiadott könyvet (i. m. 468).

Az akadémiai tagságot meghozó „honosítások” után sem tette félre a szótárakat. 1834-ben John Floyer (1649–1734) eredetileg angolul írt könyvét magyarítja – német fordításból. E munkájának címe is barokkosan terjengős: *A hideg víz derék munkálatjairól az emberi test erősítésére és számos nyavalyák elhárítására, de főképpen a köszvény, csúsz, gyomorhajok, fejfájás, aranyér, bénulás ellen sat...* E fordítás megjelenítése doktorunk jó „szimatát” dicséri. A vízkúra iránti érdeklődés az idő tájt érte el tetőfokát: a graefenbergi (ma: Jeseník, Csehország) kis faház, amelyben 1799-ben meglátta a napvilágot Vincent Priessnitz, lassan kicsinek bizonyult a világ minden részéből odaigyekvő, a hideg víztől gyógyulást remélő betegek számára.

Utolsó könyve 1845-ben jelent meg, és annyiban tér el korábbi kötetektől, hogy ezt nem a népnek, hanem orvoskollégáinak szánta. A hosszú, cikornyás cím első fele – *Útmutatás a betegek olcsó s még is biztos orvoslására, annak bebizonyításával, hogy a patikák többnyire nélkülözhetők...* – is elegendő a könyv tárgyának felvillantására.

Akadémiai tagsága kapcsán felmerül a kérdés: közölt-e a Tudós Társaság folyóiratában, a Tudománytárban? Egy írásáról van tudomásunk. 1841-ben, amikor már magyar földön is megnyíltak a „graefenbergi modor szerinti” vízgógyintézetek (Kiss 1999) a hidegvíz-gyógyászat történetét kezdte el publikálni a Tudománytárban. Sajnos, az eredetileg négy részre tervezett tanulmányból csak az első – *A legrégebb kortól az arabokig* – fejezet jelent meg, két részben (Horvát 1841).

Úgy tűnik, mintha az 1840-es években ellankadt volna Horvát fordítói lendülete. Ez azonban csak a látszat, mert valójában ekkor fogott neki annak a fordítói munkának, amely élete főműve, „nyelvmívelői” tevékenységének a csúcса lett volna, és amely utólag igazolta volna akadémiai tagságának megérdemeltségét. Erről a már idézett Toldy így írt: „...ha az elhunytnak a szerencse kedvez, miszerint Pliniusát közre bocsáthassa, igazolni fogta volna magát is, ki az akadémiai működésekben oly kevés részt vehetett” (Toldy 1851: 125).

Az történt ugyanis – valószínűleg a Tudós Társaság ösztönzésére –, hogy Horvát a fordítói fejszét hatalmas fába vágta: az ókor nagy enciklopédistájának, az idősebb Pliniusnak 37 kötetből álló *Naturalis Historiae* című latin nyelvű munkáját kezdte fordítani. E munka kötötte le minden szabad idejét. Az osztálybeli kollégája, Bugát által szerkesztett Orvosi Tárba is csak a kor német – elsősorban homeopatikus (hasonszenyvi) beállítottságú – orvosi lapjaiból ismertet időnként egy-egy rövidebb közleményt. Zárójelben jegyezzük meg, hogy valószínűleg Horvát volt a homeopáták bibliájának számító Hahnemann-féle *Organon* (egyik?) fordítója is (Kiss 1990).

Toldytól tudjuk, hogy Plinius fordításán „mind halálig dolgozván, abban a huszadik könyvig haladt” (Toldy 1851: 123). Sajnos, 1849-ben bekövetkezett halála után a kézirat sorsa bizonytalanra vált. Erre utal Toldy indítványa: „...tétetnék lépés a pliniusi fordításnak az akademiánál letevésére... hogy az könyvtárunkban közhasználat alá bocsáttathassék, sőt idővel talán kiegészítette közzé is tétethessék” (i. m. 125). Az első lépés megtétele, amint azt egy új Plinius-fordítás utószava közli: „Horváth József hagyatéka az MTA kéziratárába került, ám a Plinius-fordítás kézírata hiányzik!” (Kádár 1987: 199).

Végezetül röviden válaszoljunk, e „szorgalmas irodalmi közmunkás” (Toldy 1851: 122), Horvát József életútját. A Vas megyei Lukácsházán született 1794. február 1-jén. Kőszegen kezdte tanulmányait, majd 17 éves korában a piarista rend tagja lett. A két próbaév letelével az 1813/14-es tanévben már a tatai gimnáziumban tanít. Majd váratlanul pályamódosítást hajt végre: kilép a kegyesrendből, elvégzi az egyetemi tanulmányok előtt kötelező két éves filozófiai tanfolyamot, és beiratkozik a pesti orvosi karra. Ekkor már írogat, előbb költeményeket – a fiókban maradnak –, majd fordítgatni kezd. Az orvosi oklevél megszerzéséhez szükséges értekezését még latin nyelven írja 1822-ben, a fülgyulladásról és következményeiről: „...de otitide, et nonnullis ejusdem sequelis” (Dörnyei 1998: 237). Rövid ideig Pesten működik, majd 1824-től haláláig a felvidéki (ma: szlovákiai) Hont vármegyében van otthona. Előbb Bakabánya (ma: Pukanec) tisztiorvosa, majd 1829-től az egykori bányavárosban, Báton (ma: Bátorce) él, mint Hont vármegye másodfőorvosa. Itt írja meg fentebb említett könyveit, innen utazik, a megyeszékhelyet, Ipolyságot (ma: Šahy) és Vácot érintve a Tudós Társaság üléseire. Még Pesten megnősült. Egyetlen fiáról van tudomásunk: ő a József mellé az Antal nevet is viselte, szintén orvos lett – értekezését „az alajkrákról” már magyar nyelven írta 1846-ban (Dörnyei 1998: 234). Valószínűleg méltó utódja lett volna atyjának (Kiss 1990). 1849-ben honvédorvosként a kolera áldozata lett. Atyja „reményteljes fia halálán való fájdalomban” (Toldy 1851: 122) 1849. május 13-án hunyt el Báton. Emlékét sem Bakabányán, sem Báton, sem Ipolyságon nem őrzi semmi...

Végül is – eltekintve e sorok írójának lokálpatriótai elfogultságától – hogyan értékelhetjük mai szemmel Horvát József tevékenységét a reformkori Magyarországon? A „Hass, alkoss, gyarapíts” korparancsból az első felszólításnak szentelte

élete nagy részét: a külhon korszerűbb ismereteit tolmácsolva próbált hatni. Nem volt tudós – bár a Tudós Társaság, az Akadémia legelső tagjai közé választotta. Nem volt szépíró – bár nyelvének könnyedségét és világosságát bármely mai, a gutaütést/szélütést már csak stroke-nak emlegető orvos írónk megirigyelhetné. Nem maradt meg kegyesrendi tanárnak, és könyveivel mégis tömegeket nevelt, oktatott országszerte.

Emléke mindenképpen tiszteletet és megbecsülést érdemel(ne) – és nem csak szűkebb páttriája, a történelmi Hont megye területén!

IRODALOM

- Bősze Péter 2013. Mindenki könyvecskéje. Kiss Jenő: A magyar nyelv és nyelvközösség. (Könyvismertetés.) *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 52–55.
- Dörnyei Sándor 1998. *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849*. Első kötet. Borda Antikvárium, Budapest.
- Füsti Molnár Sándor 1983. Egészségünk útja. *A hazai egészségkultúráltság alakulása a XVIII. század végétől a kiegyezésig*. Medicina, Budapest.
- Gáldi László 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horvát József 1830. *Tanácsadó az Elhálás előtt, alatt, után...* Egy Toldalékkal, mellyben a nemet s az ember nemzését illető titkok magyarázatnak Dr. Becker G. W. szerint. Pest.
- Horvát József 1830. *A testi Gyermeknevelés megjobbítására szolgáló Javallatok az első életszakaszokban...* Pest.
- Horváth József 1841. A hideg vízigyógyászat története. *Tudománytár. Értekezések*. Tizedik kötet. XXI. értekezés, 291–303, 334–345.
- Juhász István (szerk.) 1985. *Tudományos Gyűjtemény 1817–1841*. Második kötet. Magvető Kiadó, Budapest.
- Kádár Zoltán 1987. Plinius, az élővilág legnagyobb római kutatója. In: C. Plinius Secundus: *A természet története. A növényekről*. Ford.: Tóth Sándor. Natura.
- Kiss László 1988. Egy elfeledett reformkori népvédelő és akadémikus: Horvát József. *Irodalmi Szemle* Pozsony 11/4: 395–402.
- Kiss László 1990. Schoepf-Merei elfelejtett segédorvosa: Horvát József Antal. Adalék a 150 éves Gyermekklinika hőskorának történetéhez. *Orv. Hetil.* 131/8: 421–422.
- Kiss László 1990. Ki volt Hahnemann *Organonjának* első „magyarítója”? *Orv. Hetil.* 131/46: 2517–2572.
- Kiss László 1994. Az egészségnevelő akadémikus: Horvát József (1794–1849). *Egészségnevelés* 4: 181–183.
- Kiss László 1998. Kísérlet az id. Lenhossék Mihály körüli rejtélyek feloldására – születésének 225. évfordulóján. *Orv. Hetil.* 139/6: 311–313.
- Kiss László 1999. A „graefenbergi modor szerint” felállított vízigyógyintézetek Magyarországon 1848–1849-ig. *Orv. Hetil.* 140/20: 1117–1119.
- Móra Ferenc 1980. *Napok, holdak, elmúlt csillagok – A fele sem tudomány*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Sóter István 1975. *A sas és serleg*. Akadémiai arcképek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tilkovszky Loránt 1970. *Balásházy János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Toldy Ferenc 1851. Horváth József emlékezete. Olvastatt az akademiában april 26. MDCCCLI. *Magyar Academiai Értesítő* XI. évf., 1851. Ápril-Máj, 122–125.
- Tudománytár* 1837. Új folyam, első év, első kötet.
- Varjassy Péter – Métneki Júlia 2008. *Egy vagy kettő? Összenőtt ikrek Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Budapest.